

Ковальчук І.В.,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ СКЛАДОВІ ДІЯЛЬНОСТІ ОУН ЖИТОМИРА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 РОКУ

У статті простежені основні програмні засади ОУН у соціально-економічній сфері. Досліджено їх фрагментарну реалізацію у другій половині 1941 р. силами Житомирського міського управління. Визначені головні здобутки та прорахунки вказаної реалізації.

Ключові слова: Житомир, міське управління, ОУН, соціально-економічна сфера, український націоналізм.

Новітня українська історіографія із початку 1990-х рр. напрацювала значний масив досліджень, які присвячені історії українського націоналістичного руху. Так, лише під егідою робочої групи істориків при урядовій комісії із вивчення діяльності ОУН і УПА (керівник – професор С. В. Кульчицький), впродовж 1998–2004 рр. було підготовлено 27 монографій, збірників документів і матеріалів, бібліографічних видань. Актуальність і новизну цієї проблематики засвідчує також кількість тематичних дисертаційних досліджень. Зокрема у 1994–2000 рр. було захищено близько двох десятків дисертацій, в яких розглядалися різні аспекти українського самостійницького (цей термін є предметно ширшим, ніж націоналістичний. – І. К.) руху 1920–1950-х рр., то в наступне десятиліття – майже втричі більше [11, с. 172]. Проте предмет досліджень із історії українських націоналістів зосереджений, як правило, на питаннях військової, кадрової, політичної, пропагандистської та видавничої діяльності. А розгляд соціально-економічних питань як складників оунівських програм, так і їхньої безпосередньої реалізації уже в умовах нацистської окупації, залишається на дискурсійному маргінесі і має досить фрагментарний характер. Причину цьому, на нашу думку, варто шукати у твердженні, яке стало ніби аксіомою для дослідників історії ОУН та УПА: «Соціально-економічний блок програмних настанов ОУН залишався найменш виробленим і опрацьованим, власне цим питанням приділялося найменше уваги, але він містив суміш соціалістичних, соціал-демократичних і народницьких ідей, яка мала забезпечити принцип надкласової побудови української нації» [8].

Але саме спроможність членів ОУН, а згодом і запілля УПА на теренах, зокрема повстанських республік, вирішувати спектр соціально-економічних питань стали одним із вагомих факторів їхньої симпатії і підтримки місцевим населенням.

Метою цієї публікації є висвітлення соціально-економічного аспекту діяльності Житомирського міського управління у другій половині 1941 р., формуванням і роботою якого опікувалися члени обох ОУН.

Створення Організації українських націоналістів і формування ідеології «чинного» або інтегрального націоналізму були спричинені рядом конкретних історичних обставин. Після поразки національної революції 1917–1920 рр. українські етнічні землі у міжвоєнній Європі опинилися у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Чехословаччини і Румунії. Незважаючи на певні здобутки, які Т. Снайдер визначив так: «Те, що Радянський Союз, створений у 1922 р., включав радянську Україну, було найважливішим результатом спроб створення незалежної української держави у 1918–1920 рр.» [15], українська емігрантська еліта, особливо молодь, почала шукати нову «ідеологію перемоги». Підґрунтям такої ідеології у 1926 р. став «Націоналізм» – маніфест Д. Донцова. Пропагований ним світогляд українського націоналіста містив вимогу етичного ідеалізму, який відкидав приватне індивідуальне щастя і замінював його героїчними чеснотами: хоробрістю, вірністю, жертовністю. І. Лисяк-Рудницький зауважив, що націоналізм підважував традиційні моральні якості, пропонуючи натомість «своєзаконну мораль», яка базувалася на гаслі «мета освячує засоби» [12, с. 249].

Перший конгрес (Великий збір) українських націоналістів тривав у Відні з 28 січня до 3 лютого 1929 р. Цей конгрес знаменував створення Організації українських націоналістів (ОУН), ухвалив її статут та затвердив основні положення політичної, військової, економічної, культурної та ідеологічної доктрини [14, с. 17–19].

Питання соціально-економічного розвитку майбутньої Української держави були представлені у цих програмних документах. Так, соціальна складова оунівської програми проголошувала 8-годинний робочий день, обов'язкову пенсію після досягнення 60-річного віку, врегулювання трудових спорів шляхом третейських судів, підтримку державою профспілок, створення виробничих рад на підприємствах для контролю якості продукції і стану виробництва тощо [9, с. 288–289]. У майбутній державі націоналісти визнавали право на існування різних форм власності – приватної, державної і кооперативної. В економічному плані ОУН прагнула змагати до досягнення «господарської самовистарчальності нації, збільшення народного майна та забезпечення матеріального благобуту населення, шляхом розбудови всіх галузей народного господарства» [9, с. 287].

Вказані загальні положення були доповнені і деталізовані у наступних документах українських націоналістів після їхнього поділу на дві організації. У «Нарисі проекту основних законів (конституцій) Української Держави», опрацьованого М. Сціборським у серпні 1939 р. за дорученням А. Мельника, передбачався тоталітарний, авторитарний та професійно орієнтований (тобто корпоративний) режим. Соціальні гарантії у цьому документі визначалися так: «Кермування та догляд над шкільництвом належить Державі. <...> Навчання у школах, від нижчої до високої, що їх удержує держава,

безкоштовне. <...> Держава створить установи широкого позашкільного навчання» [30, арк.8 зв.–9]. Економічна складова нарису наголошувала: «Будуючи національне господарство на підставі державного пляну й контролі – Держава водночас забезпечить громадянам усі можливості творчого вияву приватної ініціативи та здорового змагу в господарській діяльності. <...> Приватна власність стоїть під охороною закону. Спосіб вивласнення, або обмеження приватної власності визначить окремий закон. <...> Велика приватна земельна власність заборонена в Українській Державі. Право на володіння землями й користування землею належить тим, що на ній працюють. Основним типом земельного устрою Держави є трудове середнє селянське господарство» [30, арк. 9–9 зв.].

У «Маніфесті Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери» соціально-економічне питання сформульовано досить розмито, без будь-якої деталізації, а саме: «Боремося за те, щоб кожний поневолений Москвою народ міг вповні користуватися багатствами своєї рідної землі та здобутками своєї праці» [10, с. 493]. У постановах ІІ Великого Збору ОУН (С. Бандери), датованих квітнем 1941 р., уже чіткіше простежується їхня позиція щодо розв'язання соціального питання: «ОУН бореться: 4. За плянову організацію українською державною владою народного здоров'я, розросту й тугости української раси шляхом: а) загальної, обов'язкової, безплатної лікарської опіки й використання всіх здобутків лікарських наук та лісничих заведень для цілого народу; б) допомоги багатодітним родинам; в) опіки й охорони матерів і дітей; г) піднесення стану народного відживлення, мешкання й рівня цілого життя; <...> 5. За організацію шкільництва на основі загального, безплатного формування для всієї української молоді й особливого виховання здібнішої дітвори». [13, с. 39]. Економічні засади бандерівці виокремили наступним чином: «3. За плянову організацію цілого господарства й суспільного життя в Українській державі на таких основах: в) власником усієї землі й вод, підземних і надземних багатств, промислу й шляхів комунікації – є сам український народ і його держава; г) українська земля – українським селянам, фабрики й заводи – українським робітникам, український хліб – українському народові, вільна ініціатива вільних людей; державна власність важкого промислу й транспорту; вільна торгівля нижчих ступ[е]нів; д) законна участь робітників у кермі й зисках підприємств, – за кращу працю – краща платня;» [13, с. 38].

Таким чином, обидві ОУН напередодні нападу Німеччини на СРСР мали практично ідентичну загальну програму вирішення соціально-економічного питання.

Час із середини липня до середини листопада 1941 р. на теренах сучасної Житомирщини був періодом нацистської окупації у формі військової адміністрації, яка розгорнула масштабний ідеологічний проект, дозволивши сформувати українську допоміжну адміністрацію, куди увійшли місцеві активісти, українські націоналісти, члени «Поліської Січі». Отож у

другій половині 1941 р. оунівці отримали можливість, хоча б частково, реалізувати власні теоретичні засади.

Одночасно з Житомирським обласним управлінням – 10–11 липня 1941 р., було створене і Житомирське міське управління, фундатором якого стала член похідної групи ОУН(Б) Уляна Самчук [16, с. 225]. Бургомістром Житомира спочатку працював Юрій Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. залишив цю посаду [1, арк. 95]. Після Ю. Орищенка головою Житомирського міського управління до листопада 1943 р. був Дмитро Павловський.

При міському управлінні Житомира діяла жіноча секція, яку до 1 вересня 1941 р очолювала член ОУН(М) Юлія Мережинська. З вересня до листопада секція називалася жіночим відділом біржі праці міського управління. До її штату, окрім керівника, входили секретар Ганна Вакулук – колишня студентка педінституту та перекладач-фольксдойч. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктові картки. Окрім того, в обов'язки Ю. Мережинської входила опіка над безпритульними дітьми, жебраками, реставрація церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти.

У листопаді 1941 р. Ю. Мережинська була звільнена за скороченням штату з жіночого відділу біржі праці міського управління Житомира. Тоді вона, за пропозицією Д. Павловського, організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями (Л. В. Беленіцина, А. О. Павша, дружина керівника торгівельного відділу міськуправління Х. Олександрович). Співробітники Комітету здійснювали збір речей для військовополонених червоноармійців табору на Богунії, відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених та важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу Комітету декілька разів також отримували поранені німецькі солдати.

Комітет допомоги військовополоненим отримував кошти від розіграшу лотерей, проведення благодійних концертів, збору пожертв населення. У січні 1942 р. через брак фінансування він припинив існування [2, арк. 92–155].

Житомирське міське управління активно працювало щодо налагодження господарства міста і забезпечення його населенню хоча б мінімальних соціально-економічних умов життя. Всі ці заходи управління міста відображені у ряді його постанов, наказів і розпоряджень. Для прикладу ми наведемо лише найбільш показові з них. Постанова № 5 від 7 серпня «Про заборону забою худоби в непризначених місцях м. Житомира та продаж м'яса без ветеринарного огляду» [17], постанова без точної дати «Про запровадження роздрібних цін на продукти загального споживання» [19], постанова № 7 за 18 серпня «Про перереєстрацію ордерів, виданих

квартсектором з 19 липня по 13 серпня 1941 р. на зайняття вільних помешкань в місті Житомирі» [21], постанови від 6 вересня «Про охорону будинків міста Житомира від пожежі» та «Про ветеринарний огляд кінського поголів'я міста Житомира» [23], постанова № 17 датована 16 вересня «Про поновлення прописки мешканців Житомира» [24], постанова № 22 від 19 вересня «Про впорядкування торгівлі на базарах Житомира». Згідно з нею базарними днями у місті були середа і неділя, також щосередини встановлювався день ярмарку [26]. 22 вересня міське управління видало постанови «Про встановлення тарифів за користування електроенергією по місту Житомиру та його околицях» [27], № 23 «Про встановлення тарифів за вивозку бруду та сміття по місту Житомиру», № 24 «Про встановлення тарифів за користування водою по місту Житомиру та його околицях» [28]. У кінці вересня 1941 р. постановою міського управління відкрито міське бюро запису актів цивільного стану [29].

У Житомирі 21 липня 1941 р. була створена міська пожежна охоронна служба. Вона нараховувала 58 штатних працівників, 2 автомашини, 1 моторну помпу і 1 механічну. При міській пожежній службі також діяв відділ сажотрусів. За період з 21 липня по 7 листопада 1941 р. загони житомирської міської пожежної охорони виїжджали на 23 пожежі [5].

Відділ харчування, щоб забезпечити постачання працюючих мешканців Житомира нормованими продуктами харчування поділив місто на 50 ділень і відкрив 25 крамниць. До розподільчої крамниці кожний мешканець подавав довідки про місце роботи і кількість утриманців, а після цього отримував посвідчення, за яким видавалися продукти харчування [7, с. 57].

Для кращої організації торгівлі Житомир був поділений на 46 районів, у кожному з яких планувалося відкрити крамницю. У перший період діяло 29 крамниць. Також у місті працювало 64 буфети та закусочних і 6 їдалень [23].

Особливої уваги заслуговує робота Житомирського міського управління у галузі охорони здоров'я. У відновленій лікарні діяли акушерське, психіатричне та хірургічне відділення. Створено центральну і дитячу поліклініку, станцію швидкої медичної допомоги. Мали відновити 6 аптек (спочатку працювало 3). Було відкрито інфекційне відділення на 40 ліжок і лабораторія з бактеріологічним відділом. Закладено пастерівський пункт для боротьби зі сказом та санітарно-епідеміологічну станцію. В усіх медичних закладах міста працювало 36 лікарів і 109 працівників середнього медичного персоналу. Окрім цього продовжували діяти будинок інвалідів на 183 ліжка, будинок для людей похилого віку на 23 особи, будинок для розумово відсталих дітей на 60 осіб, будинок кістково-туберкульозних хвороб на 60 дітей, будинок немовляти на 60 дітей [18]. 25 вересня 1941 р. у Житомирі почала працювати електро-грязе-водолікарня [25]. Доповненням картини про ситуації у медичній сфері Житомира наприкінці літа – на початку осені 1941 р. буде інформація, що послуги медика в поліклініці міста оцінювалися сумою від 3 до 5 крб. [22], тобто у більшості випадків були доступними.

Наприкінці липня 1941 р., за розпорядженням міського управління, розпочав роботу Житомирський дитячий будинок. Перші 14 дітей сюди були переведені міським управлінням із будинку немовляти. Уже на кінець серпня 1941 р. у дитячому будинку Житомира перебувало до 45 дітей [20].

17 жовтня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло постанову, де вказувалося про створення із 1 жовтня 1941 р. спеціального фонду при міських та районних управліннях області для одноразової або систематичної фінансової допомоги інвалідам, пенсіонерам та, в окремих випадках, іншим особам, які мали гостру потребу в матеріальній підтримці. Отже, такий фонд діяв і в Житомирі. Він наповнювався зі щомісячних відрахувань із заробітної плати службовців і робітників усіх установ, організацій та підприємств області, внесків власників торговельно-промислових підприємств та осіб, які займалися приватною справою. Розмір щомісячних внесків для службовців і робітників із місячною заробітною платнею до 600 крб. складав 1 %, із платнею від 600 до 1500 крб. – 1,5 %, а при зарплаті понад 1500 крб. – 2 %. Власники приватних торговельно-промислових підприємств та приватні особи-підприємці мали сплачувати до фонду цього 25 % від вартості патенту на приватну діяльність [3].

До 20 серпня 1941 р. у Житомирі був проведений перший перепис населення. Згідно з його результатами чисельність мешканців міста складала 40131 осіб (у 1939 р. населення Житомира становило 96080 чоловік [6, арк. 25]). За національним складом населення поділялося: українців було 24544 чоловіки (60 %), поляків – 7022 (17,5 %), євреїв – 4079 (10,2 %), росіян – 2457 (6,1 %), німців – 1337 (3,3 %), чехів – 296 (0,7 %), білорусів – 219 (0,5 %), інших національностей – 167 чоловіки (0,4 %) [21]. До 21 вересня 1941 р. відбувся другий, більш детальний перепис міських жителів. Він засвідчив, що у Житомирі вже проживало 35829 осіб. Національний склад розподілявся наступним чином: українці складали 24854 чоловіки (69,4 %), поляки – 6137 (17,2 %), росіяни – 2277 (6,4 %), німці – 1585 (4,4 %), євреї – 340 (0,9 %), чехів – 268 (0,7 %), інші національності – 168 чоловік (0,4 %) [29]. Обласний перепис від 1 жовтня 1941 р. визначав уже і конфесійну приналежність населення. Згідно з його даними, у Житомирі проживало 73,5 %, православних, 19,2 % католиків, 3,7 % лютеран і 3,6 % мешканців міста сповідували інші релігії [6, арк. 1–3].

Узагальнив результати господарської роботи Житомирського міського управління за перші два місяці нацистської окупації його голова Д. Павловський в інтерв'ю газеті «Українське Слово». Це свідчення, із зрозумілих обставин, не можна вважати об'єктивним джерелом, однак певну інформативність воно все ж представляє. За цей період вулиці міста було очищено від завалів зруйнованих будинків, упорядковано площі Сінного та інших базарів, обліковано і розподілено по крамницях залишки різних товарів: фарби, залізну арматуру, замки, канцтовари та ін. Відкрилися декілька магазинів для продажу старих і нових меблів. Розпочали роботу взуттєва, слюсарна і художня майстерні, жіноча і чоловіча перукарні, водогінна і електрична станції, пральня. Проводилася підготовка до

відновлення руху трамваїв [7, с. 57]. На початку листопада 1941 р. Д. Павловський звітував, що для потреб населення було закуплено 3000 м³ дров, здійснено ремонт теплотраси і водогону міста. Щоб покрити потребу міських жителів на склозаводі замовлено 200 ящиків тафльованого скла. Продовжувалось подальше впорядкування та очищення Житомира [4].

Отже, формування ідеології українського націоналізму у міжвоєнний період відбувалось під впливом ряду історичних обставин, зокрема, поразки національної революції 1917–1920 рр. і необхідністю утвердження державницького світогляду. Питання соціально-економічного характеру у програмних документах ОУН не були їхнім наріжним каменем, проте відкидати та нівелювати їх не варто. Загалом вони проголошували принцип української національної економіки, державне регулювання господарського життя і широкі соціальні гарантії населення. У період існування німецької військової адміністрації і діяльності української допоміжної адміністрації, до створення якої безпосередньо долучилися оунівці, у Житомирі частково вдалося реалізувати соціально-економічні програмні положення ОУН. Звичайно про повноцінне їхнє втілення у цей період не йдеться, проте і такий варіант роботи був для місцевого українського населення значною допомогою в умовах нацистського окупаційного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО), ф. 6, оп. 1, спр. 29889 в 3 т. Т. 1, 282 арк.
2. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30338, 287 арк.
3. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 26 жовтня.
4. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 2 листопада.
5. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
6. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р–1153, оп. 1, спр. 7, 68 арк.
7. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : [монографія] / В. М. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.
8. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН) : [аналітичний огляд] / Г. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>
9. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. : [документи і матеріали] / [Упоряд. В. Муравський]; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2006. – 420 с.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
11. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – № 4. – 2011. – С. 165–194.

12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. II / [Пер. з анг. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.] / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 573 с.

13. ОУН в 1941 році : [документи]. Ч. 1 / [упоряд. : О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук ; відп. ред. С. Кульчицький]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 336 с.

14. Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : [монографія] / І. К. Патриляк. – Львів : Часопис, 2012. – 592 с.

15. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Т. Снайдер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.e-reading.club/chapter.php/1037580/46/Snyder_-_Peretvorenniya_naciy._Polscha%2C_Ukraina%2C_Litva%2C_Bilorus_1569-1999.html

16. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : [збірник документів і матеріалів]. – Львів – Київ : Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 556 с.

17. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 14 серпня.

18. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 21 серпня.

19. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 28 серпня.

20. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 31 серпня.

21. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 4 вересня.

22. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.

23. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 14 вересня.

24. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 18 вересня.

25. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 21 вересня.

26. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 24 вересня.

27. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 28 вересня.

28. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 2 жовтня.

29. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 5 жовтня.

30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 7, 9 арк.

Ivan Kovalchuk

The socio-economic components of the OUN Zhitomir in the second half of 1941 year

The article traceability basic program principles OUN in socio-economic sphere. Investigated their fragmented implementation in the second half of 1941 by Zhitomir city administration. The basic achievements and failures of the specified implementation.

Keywords: Zhitomir, city Administration, OUN, socio-economic sphere, Ukrainian nationalism.

Иван Ковальчук

Социально-экономические составляющие деятельности ОУН Житомира во второй половине 1941 года

В статье прослежены основные программные засады ОУН в социально-экономической сфере. Исследована их фрагментарная реализация во второй половине 1941 г. силами Житомирского городского управления. Определены главные достижения и просчеты указанной реализации.

Ключевые слова: Житомир, городское управление, ОУН, социально-экономическая сфера, украинский национализм.